

NAAR EEN MEER HOLISTISCHE ECONOMIE

Inleiding

Zal het mogelijk zijn de loop van het huidige, onstuitbare wereldproces te keren? Hoe kunnen we een einde maken aan ongebreidelde groei, de verdere erosie van ons natuurlijke systeem stoppen en de gestadige gang in de richting van een dualistische wereld van *haves* en *have nots* keren, een polarisatie die het voortbestaan van beiden bedreigt?

Het zal niet gemakkelijk zijn om de wereld in het gareel te krijgen, gegeven de slechte staat van het milieu en de economische verwarring die nu voorkomt. Het rapport uit 1988 van het in Washington gevestigde Worldwatch Institute *State of the World* (door Brown en Wolf) merkt op dat het inslaan van een begaanbare weg afhangt van een herziening van prioriteiten, een herstructurering van de wereldeconomie, en een quantumsprong op het gebied van de internationale samenwerking van de orde die plaatsvond na de Tweede Wereldoorlog. Tenzij een dergelijk doel de centrale zorg wordt van nationale regeringen zal de voortdurende verslechtering van het natuurlijke systeem, dat ten grondslag ligt aan de economie, op den duur de inspanningen om de menselijke situatie te verbeteren teniet doen.* Tegelijkertijd presenteert dit en een volgend rapport vele praktische suggesties voor actie, waaronder ontwikkelingen die al aan de gang zijn.

---

*Voor bijzonderheden met betrekking tot de besparing van energie en hulpbronnen, het tegengaan van de verslechtering van het milieu, vraagstukken van gelijkheid, het hervormen van economieën, enzovoort, zie de hiervoor genoemde rapporten van het Worldwatch Institute.

Het is bemoedigend om te beseffen dat de problemen waar we voor staan zoveel positieve reacties uitlokken op internationale, regionale, nationale, institutionele, zakelijke en persoonlijke niveaus. We zullen enkele daarvan in dit en in het volgende hoofdstuk schetsen.

Veranderingen in de industrie

Volgens de futuristen Hazel Henderson, Alvin Toffler en John Naisbitt hebben ontwikkelde industriële economieën een logisch punt in hun evolutie bereikt waarop een fundamentele verandering onontkoombaar wordt. Deze bestaat uit een verschuiving van een economie die streeft naar een maximalisatie van materiële produktie, massaconsumptie en geplande veroudering van goederen die gebaseerd zijn op niet-vernieuwbare energiebronnen, naar een economie die verspilling tegengaat, materialen opnieuw gebruikt, vernieuwbare hulpbronnen en vormen van energie gebruikt en streeft naar een verantwoorde produktiviteit op de lange termijn. Hazel Henderson noemt dit de overgang naar het Zonnetijdperk,* omdat het betrekking heeft op het geleidelijk minder afhankelijk zijn van “kapitaal” dat afkomstig is van fossiele

---

*Zoals opgemerkt in Capra's *The Turning Point* hebben de fossiele brandstoffen natuurlijk ook uiteindelijk hun bron in de zon. In feite heeft elke vorm van energie waarvan we gebruik maken, behalve kernenergie, zijn uiteindelijke bron in de zon, die miljarden jaren lang de voornaamste energiebron van de aarde is geweest. Hout, steenkool, olie of gas als energiebronnen vertegenwoordigen energie die oorspronkelijk naar de aarde uitgestraald werd van de zon en omgezet is in chemische vorm door de fotosynthese. Windenergie is afhankelijk van een luchtstroming als gevolg van de hitte van de zon. Waterenergie maakt deel uit van de continue watercyclus die in stand wordt gehouden door zonnestraling. Onconventionele energiebronnen worden steeds concurrerender met conventionele, niet-vernieuwbare bronnen, vooral als sociale kosten in de calculaties betrokken worden. Vele zijn reeds in gebruik, en vele passende vormen van technologie voor onconventionele energie zijn in ontwikkeling.

De aantasting van de ozonlaag, klimaatsveranderingen en de vervuiling van de oceaan kunnen gewoonweg niet opgelost worden op het nationale niveau.... Wetenschappelijke samenwerking is een aspect van de milieubescherming dat de laatste jaren gevorderd is. Het opmerkelijkst is het International Geosphere-Biosphere Program... [dat in 1986 werd opgericht].... Internationale samenwerking op het gebied van het milieu is het verst gevorderd in West-Europa, waar een groot aantal landen zijn samengepakt in een klein gebied en verontreinigingen door wind en water over hun grenzen worden gevoerd... In 1979 werd aan een door de VN gesponsorde Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution deelgenomen door 35 landen uit West- en Oost-Europa en Noord-Amerika.... Op 30 april 1982... werd de Convention on the Law of the Sea ondertekend door 119 landen, waarvan 35 het verdrag ratificeerden.... [Het] United Nations Environment Programme nam het initiatief voor de Vienna Convention for the Protection of the Ozon Layer, dat in 1985 werd gehouden om een mechanisme te verschaffen voor de controle op CFK's.... In 1987 werd het Montreal Protocol vastgesteld [om de CFK-productie te bevroren tot het niveau van 1986] dat nu door 35 landen ondertekend is.... Het International Council of Scientific Unions en de World Meteorological Organization coördineren het internationale onderzoek naar klimaatsverandering.... Sommigen hebben gevraagd om een internationale 'Law of the Atmosphere', parallel aan de Law of the Sea.... [Nu] rijp voor discussie op nieuwe internationale conventies of protocollen zijn: de bescherming van de bio-diversiteit, de vertraging van de ontbossing, en misschien zelfs de geboortebeperving.

State of the World 1989

brandstoffen ten gunste van *vernieuwbare* vormen van zonne-energie. Zij ziet de economische overgang als een integraal onderdeel van een diepere en bredere overgang naar een nieuwe wereldcultuur.

De overgang wordt gekenmerkt door de komst van nieuwe vormen van industrie en daarmee verband houdende nieuwe

Mijn gebruik van het woord 'politiek' is bedoeld in ruime zin, niet in de beperkte definitie van partij- en electorale politiek, die nu in verval is naarmate oude vormen van consensus uiteenvallen in alle industriële democratieën. Ik heb het over alle nieuwe vormen van 'politiek met behulp van andere middelen', de meer fundamentele vormen van politiek van het opnieuw omschrijven van kwesties en het anders formuleren van vragen, het herformuleren van oude 'problemen'; het visualiseren van alternatieve toekomsten; alternatieve levensstijlen; het overbruggen van de kloof tussen werk en vrije tijd, de 'publieke' en de 'private' sector, geld en rijkdom, 'succes' en welzijn, psychische rijkdom en diepere menselijke bevrediging. Ik heb het over de nieuwe 'vraagstukken-politiek', die in de plaats komt van de geografische politiek, niet in zijn bekrompen, wraakzuchtige vorm maar in de brede vraagstukken: de politiek van het planetaire bewustzijn en ecologische inzicht, en de nieuwe eisen die daaruit voortvloeien: mondiale wetgeving met betrekking tot het gelijkwaardig gebruik van hulpbronnen, nieuwe mechanismen van conflictoplossing, universele mensenrechten, vrijheid van informatie en toegang tot de media, een Nieuwe Internationale Economische Orde, en een mondiaal kader voor aansprakelijkheid voor multinationale ondernemingen en de invloed van wetenschap en technologie.

Hazel Henderson⁷³

vormen van technologie. De nieuwe vormen van technologie, zoals zonne-energiecollectoren, windenergie-generatoren, organische landbouw, de lokale produktie en bewerking van voedsel, en de recycling van afval, zijn kleiner in schaal en gedecentraliseerd, meer flexibel en afgestemd op plaatselijke omstandigheden, en gericht op een toename van de zelfvoorzienendheid. Ze zijn veel onschadelijker voor het milieu, maar niet minder geavanceerd dan de oudere vormen van technologie.²⁷

In Alvin Tofflers boek *Previews and Premisses* worden twee fundamentele veranderingen die in de industriële pro-

[De] verschuiving van de aandacht, van het inerte en anorganische naar een diepere kennis van de organische complexiteit en dynamiek van bio-ecologische systemen, vormt mijn definitie van de post-industriële revolutie. De nieuwe wetenschappelijke onderneming zal ook een verschuiving van de aandacht inhouden van 'hardware' naar 'software'; het concept van de produktie zal bijvoorbeeld niet langer het beeld oproepen van een fabriek, een machine, of een andere vorm van hardware. We zullen de produktie zorgvuldiger afstemmen op zijn sociale en ecologische dimensies... verschillende opties overwegen, ecologische systemen onderzoeken... voordat enige investeringen zullen worden toegezegd... Er zijn onderling uitwisselbare organische manieren om tegemoet te komen aan de behoeften van de mens, waarvan we nauwelijks kunnen dromen.

Hazel Henderson⁷³

duktie plaatsvinden beschreven: demassificatie van produktie en distributie en de uitbreiding van produktie voor gebruik in plaats van ruil. "Dit is een diepgaande verandering, een historische verandering... en onze conventionele economen hebben het nog maar amper in de gaten."¹⁶³

Toffler noemt deze vormen van industrie de "Derde Golf". Ze verschillen radicaal van de massale vormen van industrie (Tweede Golf) in het soort produkten, de gevolgen voor het milieu, het type mensen dat erbij betrokken is, de vorm van organisatie, stijl en cultuur, en op het diepste niveau, de kennis die ermee verband houdt.

Vormen van industrie van de Tweede Golf gebruikten vormen van technologie die gebruik maakten van brute kracht – ze sloegen, hamerden, rolden, tikten, versplinterden en hakten, boorden en beukten ruwe materialen in de gewenste vormen.... De vormen van industrie van de Derde Golf werken op een veel dieper niveau. In plaats van iets in een bepaalde vorm te hame-

ren, reiken we diep in het materiaal zelf en programmeren we het opnieuw... in plaats van brute kracht te gebruiken, verruimen de nieuwe vormen van technologie de mentale vermogens van de mens.¹⁶³

Industrieën van de Derde Golf omvatten elektronica, lasers, licht, communicatie, informatie, genetica, alternatieve energie, oceanologie, ruimtevaart, ecologische techniek en ecologische landbouw, “die alle een weerspiegeling vormen van de kwalitatieve sprong in menselijke kennis die nu veraald wordt in de alledaagse economie.”¹⁶³

Deze nieuwe technologieën en de daarmee verband houdende nieuwe industrieën komen, samen met de veranderde rol van producenten, consumenten en derden, zegt Toffler, neer op een grote omwenteling en herstructurering van de economie.

John Naisbitt bespreekt in *Megatrends* (1984) ontwikkelingen in de Verenigde Staten, maar vrijwel alles wat hij zegt is van toepassing op andere ontwikkelde landen. Hij vestigt speciaal de aandacht op: (1) een verschuiving van een industriële samenleving naar een die gebaseerd is op informatie; (2) een beweging “in de tweevoudige richtingen van hoogwaardige technologie en bediening, waarbij iedere nieuwe technologie gepaard gaat met een compenserende menselijke respons”; (3) de erkenning dat de nationale economie beschouwd moet worden als deel van een wereldeconomie, niet als geïsoleerd en op zichzelf bestaand; (4) een herstructurering van onze samenleving van korte-termijnoverwegingen en -beloningen naar die van de lange termijn; (5) de ontdekking van het vermogen om innovatief te handelen en resultaten te bereiken vanuit de basis; (6) een verschuiving van institutionele hulp naar meer onafhankelijkheid in alle aspecten van het leven; (7) de erkenning dat “het kader van de getrapte democratie verouderd is geraakt in het tijdperk van onmiddellijk beschikbare informatie”; (8) een verschuiving van een afhankelijkheid van hiërarchische structuren ten gunste van informele netwerken.

We hebben al gezien dat het huidige wereldsysteem technologie op zodanige wijze gebruikt dat de al ongelijke ontwikkeling versterkt wordt, met een bijzonder nadelig effect op de minst ontwikkelde landen van de Derde Wereld.

Henderson en Theobald suggereren beide dat regeringen verplicht zijn in hun beleidsvorming hun horizon te verbreden en niet te vertrouwen op het gereedschap van een verouderd soort economie, met name omdat zulke innovaties als “toekomstonderzoek, scenariovorming, speltheorie, cross-impact studies, technologie-beoordelingen, en studies naar sociale en milieu-invloeden [beschikbaar zijn]... beleidsinstrumenten [die] uitstijgen boven economie en te maken hebben met werkelijke hulpbronnen, technologieën en het gedrag van mensen” (“Money vs. Wealth,” *The Futurist*, maart/april 1988).

Henderson heeft al vroeg de huidige overgang voorspeld van een gecentraliseerde, kapitaalintensieve methode van productie naar een meer gedecentraliseerde, meer verfijnde en zachtvaardige vorm van industrie. Het probleem, zo zegt zij, is er *niet* een van groei of geen groei, maar veeleer een kwestie van wat er groeit, wat afneemt, en wat behouden moet blijven. “Op de buurt en de gemeenschap gerichte activiteiten springen als paddestoelen uit de grond als bruikbare alternatieven voor zowel multinationals en grote staatsbedrijven, zowel in de westerse landen als in het Oostblok.”⁷³

We moeten begrijpen dat een kritiek op groei niet een verwerping betekent van alle groei *als zodanig*. Evenmin houdt het een gebrek aan bemoeienis in met armoede en economische ontwikkeling. Noch betekent het een drastische daling van de levensstandaard. Wat het inhoudt is een overgang van een consumptie-economie naar een economie die gericht is op behoud, wat onder andere betekent dat bepaalde sectoren ontwikkeld en uitgebreid zouden moeten worden om de economie een sociaal en ecologisch draagvlak te geven.⁴²

Veranderingen in de aard en het doel van werk*

De prognose met betrekking tot het solaire tijdperk is dat het een radicaal verschillende opvatting over de betekenis van werkgelegenheid en de aard van werk zal hebben. De belangrijkste factor achter deze visie is de komst van de automatisering, in tegenstelling tot de mechanisering. "In de vroege en middelste jaren van de industrialisatie was alle technologische inspanning gericht op mechanisering, op de invoering van machines die met mensen werkten om meer te produceren dan de mensen dat zelf konden. De machines hebben wellicht traditionele vaardigheden en gemeenschappen teniet gedaan, en de migratie van arbeid van het platteland naar de stad nodig gemaakt, maar ze hielden de factor arbeid in beeld en ze voegden aan de economische waarde daarvan toe wat ze kon produceren en dus ook aan zijn koopkracht.... Nu is de gang van de technologie echter niet gericht op mechanisatie, een combinatie van arbeid en machines, maar op automatisering, wat verre van het vergroten van de waarde van arbeid, deze vrijwel geheel overbodig maakt, een hoog opgeleide technocratische elite uitgezonderd."⁴²

De werkgelegenheid in de kapitaalintensieve, in hoge mate geautomatiseerde sector van de massaproductie in de geïndustrialiseerde landen is al enige tijd scherp aan het dalen en blijft dat waarschijnlijk ook doen. Deze ondernemingen

---

*Dit en de twee volgende gedeelten zijn grotendeels gebaseerd op *The Living Economy*, dat onder redactie staat van Paul Ekins. Dit boek is op zijn beurt gebaseerd op zo'n vijftig papers van experts, geschreven door auteurs uit verschillende delen van de wereld voor de eerste twee conferenties – in 1984 en 1985 – die bijeengeroepen waren door The Other Economic Summit (TOES), 'een onafhankelijk, internationaal initiatief dat erop gericht is een Nieuwe Economie te ontwikkelen en te bevorderen, die gebaseerd is op persoonlijke ontwikkeling en sociale rechtvaardigheid, de bevrediging van een hele reeks menselijke behoeften, het verantwoord gebruik van hulpbronnen en de zorg voor het milieu.'

hebben slechts twee alternatieven: ofwel nog meer automatisering, om concurrerend te blijven – wat zal resulteren in de verdere daling van werkgelegenheid – ofwel achterop raken in het vermogen tot concurrentie, wat ook een afname van de werkgelegenheid met zich mee zou brengen.

Economen komen tot de conclusie dat door deze twee factoren, namelijk de internationale concurrentie en de automatisering, volledige werkgelegenheid iets van het verleden is. En dit betekent op zijn beurt dat de conventionele werkgelegenheid in de toekomst niet meer de voornaamste manier is waarop inkomens verdeeld worden en mensen in hun onderhoud kunnen voorzien.

Castells stelt bijvoorbeeld dat nieuwe technologieën gebruikt kunnen en moeten worden om het sociale karakter van werk opnieuw te definiëren. “De tijd waarin betaald werk wordt gedaan moet voor iedereen drastisch verminderen, zodat iedereen de kans krijgt op werk. Een toename van de produktie, mogelijk gemaakt door een grootscheepse automatisering, zou voldoende inkomen kunnen opleveren voor minder werktijd, zelfs als de werknemers een eerlijk deel van de winst in een kapitalistische economie zouden krijgen.¹⁰² Er is echter een belangrijk voorbehoud: dit beleid zou internationaal moeten worden doorgevoerd. “Anders zou de concurrentie tussen landen en bedrijven de economische fundering verzwakken van hen die betrokken zijn bij de weg van sociale verandering.”¹⁰² Castells wijst er bovendien op dat dit niet een ongehoord idee is, omdat het voorkwam in West-Europa als gevolg van wetgeving in de tweede helft van deze eeuw, toen het loon van de witte boorden-banen omhoog ging terwijl de arbeidstijd omlaag ging.

De econoom James Robertson ziet twee nieuwe categorieën aan de horizon verschijnen, namelijk vrije tijd en thuiswerk.⁴²

Robertson meent dat geavanceerde kleinschalige technologie ertoe zal bijdragen dat produktieve werkzaamheden weer naar het huis en de buurt gebracht zullen worden, en plaatselijke werkzaamheden in staat zullen stellen meer aan de plaatselijke behoeften tegemoet te komen. De werkzaamhe-

den in kwestie zijn de produktie van energie en voedsel, de informatietechnologie (home computers inbegrepen), de bouw, loodgieterswerk, schilderwerk, elektra, behangen en bekleding, en zelfs de produktie van hardware met kleine, goedkope, flexibele robots.

Het tijdperk van de massaproductie bracht een radicale verandering met zich mee in de aard en het doel van werk. Mensen werden van anderen afhankelijk voor hun werk, en steden en districten verloren over de hele wereld veel van hun autonomie. De grootschalige organisaties maakten de werksituatie uiterst onpersoonlijk, en hadden de neiging het gevoel van verantwoordelijkheid van de werknemers voor de resultaten van hun werk te verminderen. De centralisatie had ook tot gevolg dat mensen voor hun werk grote afstanden moesten afleggen naar plaatsen die ver van hun gezin, vrienden en gemeenschap aflagen.

Nog een kenmerk van grootschalige werkgelegenheid is geweest dat mannen als werknemers een hogere status genoten dan vrouwen. Hoewel tegenwoordig veel meer vrouwen tot het arbeidsproces zijn toegetreden, wordt op grond van conventionele mannelijke vooroordelen het werk van vrouwen nog steeds lager aangeslagen.

De op werkgelegenheid gerichte samenleving kijkt bovendien neer op al diegenen die geen betaald werk hebben, zoals gepensioneerden, tieners die nog niet tot de arbeidsmarkt kunnen toetreden, en werklozen die de leeftijd hebben om te werken. Iedere vorm van informeel werk, hoe nuttig ook, wordt lager aangeslagen.

Robertson is van mening dat, met de decentralisatie, het werk onafhankelijker zal worden, meer binnen het bereik van de persoonlijke en plaatselijke beheersing van de werknemers zal komen, wezenlijk interessanter, informeler, evenwichtiger ten aanzien van mannelijke en vrouwelijke waarden, en inclusiever zal worden in de zin dat iedereen de kans wordt gegeven nuttig werk te verrichten.

Minder industriële specialisatie, met name in de Derde Wereld

In het industriële tijdperk hebben gebieden en regio's zich meestal gespecialiseerd – bijvoorbeeld in mijnbouw, staalproductie, scheepsbouw, fruitteelt, koffieteelt, visserij, toerisme, of glasmakerij. Maar met name voor de Derde Wereld betekent specialisatie een grotere kwetsbaarheid. James Robertson schrijft: "Voor veel mensen en in veel gebieden is de wenselijke limiet voor economische specialisatie nu bereikt, zo niet gepasseerd. De relatieve kosten en baten van specialisatie en zelfvoorziening neigen nu ten gunste van de laatste."⁴²

Beperking van import/export-betrekkingen

De internationale handel en concurrentie zijn op het moment zo intensief dat iedere deelnemer afhankelijk is van de keuze van ieder ander. Dit geldt zelfs voor de rijke landen. Ze zijn allemaal gevangen in een ongezonde race die koste wat kost groei voorschrijft. De oplossing die alternatieve denkers voorstellen is het beperken van import/export-betrekkingen. Dit zou de kwetsbaarheid van landen voor crises en instortende buitenlandse markten verminderen, en een groot aantal nieuwe keuzen bij het vormgeven van de binnenlandse ontwikkeling mogelijk maken.

Zich terugtrekken uit de internationale markt is een heel andere oplossing dan die van het protectionisme, die als doel heeft bepaalde industrieën op oneerlijke wijze te bevoordelen in de internationale markt. "[Dit terugtrekken] is de geleidelijke maar systematische terugtrekking uit de internationale handel in die gebieden waar een land de vaardigheden en middelen bezit om onafhankelijk te worden, zodat het in staat wordt gesteld zijn binnenlandse markt te bedienen met zijn eigen produktie, en de politieke beheersing terugkrijgt over

zijn eigen ontwikkelingsproces. Bovendien draagt het dan niet door zijn koopkracht bij tot omstandigheden die mensen of het milieu uitbuiten.”⁴² Echter, het teweegbrengen van deze verandering zou, voor een bepaalde overgangperiode, “protectionisme ten bate van onafhankelijkheid en omschakeling ten bate van de “ontmanteling” van de export nodig maken.”⁴²

Voor de landen van de Derde Wereld zou deze strategie neerkomen op een selectieve losmaking van het Noorden. “Importen uit het Noorden scheppen consumptie zonder groei te veroorzaken, en dwingen tot een grotere export om de steeds duurder importen te kunnen betalen. Productie voor de export is het bolwerk van de nationale elite van machthebbers, en onthoudt kostbare hulpbronnen in termen van land, kapitaal en technologie aan de bevolking als geheel.”⁴²

Wereldwijde economische verandering zou dus bestaan uit een aantal onderling verband houdende componenten: decentralisatie, die mogelijk wordt gemaakt door nieuwe technologische ontwikkelingen zowel in de geïndustrialiseerde wereld als in de onderontwikkelde landen, een toegenomen onafhankelijkheid, een afname in de afhankelijkheid (vooral met betrekking tot economische zaken als voedselgewassen en energievoorziening), een afname van de internationale handel, en een vermindering van de oorzaken van internationale spanning en mogelijke conflicten. Dit alles vereist wederzijdse of elkaar aanvullende of convergerende doelen van de kant van de geïndustrialiseerde landen, aan de ene kant, en van de Derde Wereld aan de andere, alsook tussen binnenlandse en internationale belangen.*

---

*Convergente doeleinden van deze aard hebben in de afgelopen jaren reeds een aantal campagnes voor op ontwikkeling gerichte actie doen ontstaan. Deze worden gedetailleerd beschreven in Sach's essay uit *The Living Economy*.⁴²